

УДК 821.161.2-31.09

Дияк Я.В.

КОНЦЕПТ “ДИТИНА” У НОВЕЛІ “ПОЛІГОН” РОМАНУ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА “ТРОНКА”

У статті проаналізовано концепт “дитина” в новелі “Полігон” роману Олеся Гончара “Тронка”. Досліджено аспекти функціонування концепту в тексті новели та романі загалом. Зауважено зміни соцреалістичного розроблення теми дитинства в українській радянській літературі порівняно з прозою початку ХХ століття. Докладно схарактеризовано самотність світу й образу дитини в означеній новелі.

Ключові слова: концепт, дитина, когнітивне літературознавство.

Концепт як основна одиниця когнітивної діяльності з кінця ХХ століття став об'єктом пильної уваги різних наукових дисциплін: когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології, психолінгвістики та ін. Міждисциплінарне значення концепту визначає багатоваріантність трактування й алгоритмів його дослідження. У сучасному літературознавстві актуальною є проблема розроблення поняття “художній концепт” і методики його аналізу, вирішення якої дало б змогу докладніше вивчити ключові концепти творів української літератури, розкрити особливості світогляду письменників, а також окреслити їхній внесок у розвиток національної концептосфери.

У вітчизняній науці проблему концептосфери досліджували багато хто із вчених. Підґрунтям концептуального аналізу в україністиці стали численні розроблення фрагментів мовної картини світу українського народу такими дослідниками, як С.Єрмоленко, В.Жайворонок, В.Калашник, Ю.Карпенко, Л.Лисиченко, В.Манакін, О.Селіванова, В.Скляренко, Н.Слухай (Молотаєва), Н.Сукаленко, О.Тищенко та ін. Зокрема, О.Селіванова на позначення системи концептів у свідомості людини використовує термін “концептуальна система”. Її характеризує, на думку дослідниці, сукупність структурованих й упорядкованих знань, уявлень про світ, дійсність і результати внутрішнього рефлексивного досвіду людини. Тобто у концептуальній системі сконденсовано та зафіксовано інформацію, отриману у вербальній та невербальній формі різним шляхом: від органів чуття внаслідок осмислення або у функціональному континуумі взаємодії різних пізнавальних механізмів [10, с. 261]. Незважаючи на розбіжності в термінологічному визначенні аналізованого поняття, спільним для всіх дефініцій є твердження про те, що концептосфера – це сукупність концептів, яку характеризують системність, структурованість, категорійний статус і яка відображає світорозуміння носія мови.

Відправною точкою в трактуванні концепту є його філософська інтерпретація. Одне з перших визначень було дане ще 1928 року філософом С.А. Аскольдовим-Алексєєвим, який сформулював суть проблеми так:

“Концепт є уявним утворенням, яке заміщає нам в процесі думки невизначену множину предметів того ж роду” [1, с.269]. Ідею С.А. Аскольдова розвинено в словниковій статті енциклопедії “Постмодернізм” [8, с.379], у якій концепт визначено як “зміст поняття, його смислова наповненість безвідносно до конкретної мовної форми його вираження”. І хоча термін “концепт” широко використовують у різних галузях наукового знання, його основа незмінна: це смислова константа, що охоплює безліч сем, які реалізуються в конкретній ситуації або певному тексті і мають надособистісну природу.

Д.С. Лихачов у своїх працях використовував поняття концепт для позначення узагальненої мисленнєвої одиниці, яка відображає і інтерпретує явища дійсності залежно від освіти, власного досвіду, професійного і соціального досвіду носія мови і, будучи певним узагальненням різних значень слова в індивідуальній свідомості носіїв мови, дає змогу мовцям долати наявні між ними індивідуальні відмінності в розумінні слів. Концепт, за Д.С. Лихачовим, не виникає зі значень слів, а є наслідком зіткнення засвоєного значення з особистим життєвим досвідом мовця, виконує заміщувальну функцію в мовному спілкуванні.

Оскільки концепт детермінований культурою і є мінімальною одиницею, яка здійснює проєкцію елементів культури у свідомості людини, він належить колективній чи індивідуальній свідомості та виражається в мові. Це дає підстави назвати концепт одиницею колективного знання (свідомості), що відсилає до вищих духовних цінностей, має мовне вираження і позначений етнокультурною специфікою [4, с.68]. Він є складною системою знаків і символів, яка об’єктивується в текстах, явищах метафоризації, конотаціях, асоціативних уявленнях тощо [7].

Поняття “літературний концепт” в літературознавчих дослідженнях зазвичай вживається суто під час аналізу конкретних творів, причому дефініції цього поняття все ще досить розмиті. У сучасних довідниках і словниках поширене визначення, сформульоване ще С.А. Аскольдовим, тоді як у літературних концептів є низка визначних особливостей, що відрізняють їх від мовних, культурологічних та інших різновидів явища. Досить вдалим, хоч і таким, що вимагає уточнення, є визначення літературного концепту, запропоноване Н.В. Володіною, автором монографії “Концепти, універсалії, стереотипи в сфері літературознавства” (2010): “Концепт – це смислова структура, втілена в стійких образах, повторюваних в межах певного літературного ряду (у творі, творчості письменника, літературному напрямі, періоді, національній літературі), що володіє культурно значущим змістом, семіотичністю і ментальною природою” [3, с. 19].

Семіотична природа концепту виражається в конкретних образах, мотивах, міфологемах, що існують за законами літератури, тобто зумовлених певним типом культурної свідомості, особливостями авторського стилю, своєрідністю жанру тощо. Відмінність літературного концепту від подібних явищ в інших сферах науки полягає в діалогічній, комунікативній природі, яка передбачає різні інтерпретації поняття (ментальний або контекстуальний

рівень), і зв'язку з літературним процесом та особливостями побудови тексту (семіотичний рівень) [2].

Концепт “дитина” став важливим ідеологічним інструментом ще на початку ХХ століття: зокрема, твори дитячої літератури мали формувати матеріалістично-діалектичний світогляд читачів, сприяти становленню їхньої пролетарсько-класової свідомості, гострої ненависті до класового ворога. Книга мала допомагати процесу організації молодого покоління “для участі в соціалістичному будівництві, навчати активно долати перешкоди, забезпечувати політехнічне виховання дітей, прищеплюючи їм навички колективної праці” [9]. Дитина в художньому тексті стала носієм абсолютних цінностей, транслятором необхідних і єдиноможливих ідей, – дитина стала абстрактним ідеалом, при цьому не будучи навіть повноцінним актантом.

У новелі “Полігон” роману в новелах Олесь Гончара “Тронка” концепт “дитина” має цілу низку маркерів: національний (дочка українки і росіянина), просторовий (курган у степу, ракетний полігон), звуковий (крик болу, дзвін тронки). Характеристики, що ними наділена дитина, — невинність, здатність пробуджувати в людях людяне, постійне вживання зменшувально-пестливих форм – засвідчують апелювання Олесь Гончара до сентиментальних творів української літератури: “Потім у них народилося дитя, **гарненька донечка** [5]” або “... *мати голубливо примовляла: “Ясочка наша”* [5, с. 247]. Усі слова, що стосуються дитини чи маркують належне їй, є демінутивами: “Оленка”, “улюбленичка”, “постелька”, “оченята”, “маленька Оленчина планета” тощо.

Одним із домінантних аспектів когнітивного концепту “дитина” є зв'язок із концептами “родинне щастя” та часом цілковите їх ототожнення. Безпосередньо наявний паралелізм плодючості жінки і плодючості землі: так, Галя зачинає лише з переїздом на новий полігон, де сприятливіші умови для садівництва і городництва: «*На відміну від безплідних кучугур, земля тут така, що могла б усе родити, і Галя не проминула цим скористатись*» [5, с.246].

Саме через дитину реалізовані бінарні опозиції “свій-чужий”, “живий-мертвий”, що також засвідчують сентиментальну природу персонажа. Так, щойно з'явившись на світ, дитина означається як вершина щастя, гідна винагорода обом своїм батькам. Лена-Оленка — не просто новонароджена, вона перша, хто народився на території полігону: “... *Уралов перестріляв на radoцax усіх селезнів, усіх качок та курей задля широко розтіяного “раю” - свята народження першої на полігоні людини.*” [5, с. 247]. Так само вона і перша, хто помер: “*Виявилось, що ніхто не вміє зробити домовини. ... Бо не було в цьому ніколи потреби. Бо ніхто ж тут раніше не вмирав. Тут, здавалось, зібрались для вічного життя. І кладовища на полігоні не було — бо це в них перша смерть. Усе вона розпочинала, Оленка.*” [5, с. 251]. Через дитину автор реалізує протистояння природного і технократичного, адже простір полігону із його ракетами є непристосованим для первісної магії життєтворення.

Дитина – зв'язок між новим і давнім, минулим і майбутнім: “Уралов

вважав, що донька найкраще почувається, коли він виносить її на степовий курган, де був встановлений локатор” [5, с. 248]. Або: “... Уралов давав волю своїй фантазії, малював перед донькою та дружиною жартівливі картини свого майбутнього, коли Оленка буде вже великою, і замість полігона, тут знову володарюватимуть радгоспні чабани, і сам він, Уралов, буде тоді найстаршим пастухом, стоятиме на отій вишці, де тепер КП, і з її висоти керуватиме отарами, наглядатиме за вівцями в стереотрубу” [5, с. 248]. Дуальність дитини зреалізовано також і в самому перебігу її хвороби: “І так день за днем, ніч за нічю: вдень заспокоїться, а тільки ніч — дитина в плач, у крик і аж синіє, аж заходитьсь” [5, с. 249]. Отже, концепт “дитина” в новелі реалізований у фольклорному напрямку, адже місце Оленки не є чітко визначеним у соціальній ієрархії — вона і “володарка полігона”, і немовля, і здорова вдень, весела дитина, яка щойно навчилася посміхатися, і стражденна вночі істота.

Однак дитина не є персонажем, що діє, — дія відбувається навколо неї та через неї. Концепт “дитина” розкрито через поведінку і ставлення оточення, що є дещо гіпертрофованим: абсолютно доброзичливі офіцери, абсолютно безпомічні лікарі і ворожбити, безмірно нещасні батьки. Щойно народившись, Оленка стає центром мікросвіту “полігон”, при цьому всьому залишаючись характерно статичною.

Про імовірні проблеми із її здоров'ям та подальшу загиблель натякає як і батькова тривога одразу по народженні, пор.: “Десь вичитав перед тим, що в Японії тридцять шість тисяч дефективних дітей народилося після Хіросіми... Радіація, патологія — всілякі дурниці полізли в голову. Аж тоді від душі відлягло, коли медсестра сповістила, що все гаразд, і на руки мені подала оцю нашу красуню-степовичку” [5, с. 247], так і загальна ідилія навколо. Безпорадність “помічників” потверджує фатум — дитина не має вижити, цей степ насправді так само безплідний, а ракети для дитяти не цяцьки.

Уваров, начальник військового полігону, зрештою, приходиться до висновку, що “тільки під ясними зорями, тихими вербами — здоровим, благополучним та щасливим може бути як зачаття, так і життя людське!” [5, с. 226–230]. У словнику-довіднику В.Жайворонка “Знаки української етнокультури” зазначено, що краса, сила і велич верби, закріплені у свідомості українця, сприяли їй подальшому переосмисленню рослини як національного символу; разом із тим тихе, скромне, беззахисне дерево уособлює материнську турботу, ласку, мрії про щастя дітей... [6, с. 73]. Часто концепт “верба” використовують без символічного забарвлення, лише як маркер та належність пейзажу саме до української географії. Цей концепт має дуже багату символіку, причому деякі символічні значення суперечать іншим: поряд зі значенням дерева печалі верба вважалася рослиною, що сприяє росту, силі, здоров'ю.

Отже, концепт “дитина” в новелі “Полігон” роману в новелах Олеся Гончара “Тронка” характеризується фольклорністю, сентиментальністю та статичністю. Стрижневими назвами дитини в тексті новели є “Оленка”,

“ясочка”, “донька”, що виразно маркують взаємодію дитини з оточенням та означають її місце в соціумі й родинній ієрархії. Найчастіше трапляється називання дитини на ім'я, що посилює ідентифікацію недорослої людини як носія статі. Прямой дії дитина не виконує, усі обставини її нетривалого життя розкриваються через батьків – як її народження, перші успіхи, так і смерть. Немовля в новелі – постать радше символічна: перше життя полігону, перша смерть, прямий зв'язок родючості землі і плодovitості жінки, нагорода і втрата для батьків. Як символічне, дитина не має специфічних ідентифікаційних ознак, її зовнішність типова для будь-якого, а не конкретного немовляти, не наголошується навіть на зовнішній подібності до батьків. Трагедія від смерті Оленки є трагедією смерті будь-якої дитини і водночас знаком для батьків-кочівників шукати кращу землю, краще місце, де дитина могла б не лише “вродити”, але і “прорости”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово [Текст] / С. А. Аскольдов // Русская словесность: антология. – М., 1997.
2. Белова Н.А. Концепт “город” в современном литературоведении. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.ugrasu.ru/upload/iblock/7ad/7ad5HYPERLINKhttps://www.ugrasu.ru/>
3. Володина, Н.В. Концепты, универсалии, стереотипы в сфере литературоведения [Текст] / Н. В. Володина. – М., 2010.
4. Воркачев С.Г. Языковая личность, концепт. Становление антропоцентрической парадигмы в языкознании /С.Г. Воркачев // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 64–72.
5. Гончар О.Т. Твори: В 7-и т. Т. 5 : Тронка: Роман у новелах; Бригантина: Повість / Приміт. В.Ковалю. – К.: Дніпро, 1988. – 487 с.
6. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В.В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
7. Маховська С., Тернавська Т. Концептосфера дитячого фольклору: функціональний аспект (за матеріалами Хмельниччини). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fildyskurs.kgpa.km.ua/Files/5/20.pdf>
8. Постмодернизм. Энциклопедия [Текст]. – Минск, 2001.
9. Про дитячу літературу: Постанова на доп. вид-ва "Молодий більшовик" від 20 трав. 1933 р. // Бюл. НКО. – № 26 – 27. – С.16.
10. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2006. – 716 с.

Стаття посвячена аналізу концепта “ребенок” в новелі "Полигон" романа в новеллах Олесея Гончара “Тронка”. Исследуются аспекты функционирования концепта в тексте новеллы и романе в целом. Замечено изменения соцреалистической разработки темы детства в украинской советской литературе по сравнению с прозой начала XX века. Детальному аналізу подлежить самотытність мира и образа ребенка в указанной новелле.

Ключевые слова: концепт, ребенок, когнитивное литературоведение.

The article is sanctified to the analysis of concept "child" in a short story "Ground" of

novel in the short stories of Oles Gonchar "Tronka". The aspects of functioning of concept are investigated in text of short story and novel on the whole. The changes of social realism development of theme of childhood are noticed in Ukrainian soviet literature comparatively with prose of beginning of XX of century. Originality of the world and character of child is subject the detailed analysis in the marked short story.

Keywords: concept, child, cognitive literary criticism.

УДК 811.161.2'373.2

Драган Ю. М.

СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ В ІСТОРИЧНІЙ ПРОЗІ А. КАЩЕНКА

Стаття присвячена дослідженню стилістичних функцій фразеологізмів у творчості А. Кащенко та з'ясуванню їх місця і ролі у формуванні індивідуально-авторського стилю письменника.

Ключові слова: фразеологічні одиниці, фразеологічні вирази, фразеологічні звороти, стилістичні функції.

Розвиненість певної мови, її гнучкість, образність і експресивність характеризуються багатством не тільки її словникового складу, а й фразеології, що складається з різноманітних видів стійких сполучень слів. Українська мова, як відомо, відзначається багатством і яскравістю фразеологічних зворотів, що надають їй оригінального національного характеру.

Українська мова має дуже багату фразеологію, яка складалася протягом віків і виявляє велику стійкість. Фразеологізми здавна вважаються однією зі специфічних рис мови. Містячи у собі велику силу експресії й емоційної наснаги, такі мовні одиниці є яскравим виявленням зображальних і естетичних якостей мови.

У сучасній українській літературній мові певною колоритністю відзначаються ті експресивні явища, які постають на ґрунті її фразеологічних норм. Використовуючи фразеологізми з художньою метою, письменники можуть вдаватися до їх семантико-стилістичного оновлення, не тільки створюючи нові зв'язки й контексти, а й (при відносній стабільності змісту) модифікуючи, видозмінюючи форму традиційного звороту мови. Потенційні можливості фразеологізмів, як і слів, виявляються у контексті. „Для того, щоб повернути свіжість і неповторність фразеологізмові, який втратив їх внаслідок неодноразового використання, письменник створює йому особливі контекстуальні умови, в яких його значення може виявлятися по-різному, розвиваючи додаткові відтінки, аж до виникнення полісемії” [1, с. 62].

Місце фразеологічних одиниць (ФО) у системі образності та експресивності